

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

ПОПОВИЧ Василь Михайлович

УДК 261.5 : 261.4

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОГО ВЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ
ЦЕРКОВ І БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ:
ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
БОГАЧЕВСЬКА Ірина Вікторівна,
Національний транспортний
університет, завідувач кафедри
філософії та педагогіки

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
СТАДНИК Микола Миколайович,
Національна академія державного
управління при Президентові
України, професор кафедри
публічної політики та політичної
аналітики

доктор філософських наук, доцент
ШКРІБЛЯК Микола Васильович,
Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри культурології,
релігієзнавства та теології

доктор філософських наук
ШКІЛЬ Світлана Олександрівна,
Національний університет
біоресурсів та природокористування
України, доцент кафедри філософії

Захист відбудеться 20 грудня 2018 року об 11:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 20 листопада 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлена процесами фундаментальної трансформації православ'я в Україні, що розпочалися з моменту проголошення незалежної держави в контексті ідеї помісної Церкви, яка б могла адекватно відповідати духовним запитам православної спільноти країни. Постатеїстичне відродження вимагало від православних Церков одночасного відновлення організаційних структур та підрозділів, зокрема освітньої системи, і формування соціального вчення як основи ставлення та реагування на болісні й суперечливі суспільні реалії.

За чверть століття розбудови державно-церковних відносин в Україні православні Церкви та їхня соціальна позиція завжди були найавторитетнішими у визначенні громадянської та суспільно-політичної позиції більшості українців. Водночас в умовах поліконфесійного кризового суспільства транзитного типу відбувалися процеси секуляризації православно-релігійного середовища, деформації морального ідеалу священнослужителя та дискредитації православ'я в суспільстві як традиційного носія моральності й духовності, яке виявилось не здатним надати адекватні відповіді на актуальні проблеми сучасності. Сформульовані практично всіма православними Церквами України на початку ХХІ ст. соціальні доктрини та розгорнута на їх основі широка харитативна діяльність зробили їх потужною ланкою громадянського суспільства. Проте події двох українських революцій, анексія Криму та військові дії на сході країни актуалізували питання форм та меж участі православних Церков і православних віруючих у суспільно-політичних процесах, значно політизували православне середовище та поглибили його розкол у контексті національно-політичної самоідентифікації українців. В цьому контексті суспільна відповідальність православного священства значно посилилася, що підвищило вимоги до їх професійної компетентності. Отже, актуалізувалося питання філософсько-релігієзнавчого осмислення цих процесів, на сьогодні актуальне дослідження особливостей взаємозв'язку соціальних доктрин православних Церков та богословської освіти в Україні.

Ця проблема належить не лише площині академічної науки, але включена у широкий соціально-практичний вимір, адже зміст і рівень богословської освіти душпастиря, його моральні якості та громадянська позиція напряму впливають на світогляд і соціальну активність його пастви. Соціально-етичні доміанти та візії православних Церков, викладені в соціальному вченні, є визначальною змістовною складовою богословської освіти, підготовки студентів духовних навчальних закладів до служіння, формування їх моральної особистості (в ціннісно-духовному вимірі) й суспільно-громадянської позиції не тільки як клірика, але й свідомого й активного члена українського суспільства. А рівень інтелектуально-моральної компетентності православного духовенства та богословів безпосередньо впливатиме у майбутньому на виміри і глибину його душпастирської діяльності в українському соціумі.

Одним із дієвих шляхів оновлення системи православної богословської освіти як в інституціональному, так і в змістовому аспекті є системна інкорпорація

соціального вчення в освітній процес духовних ВНЗ, що сприятиме формуванню морально-етичної компетентності і суспільно-громадянської позиції духовенства, здатності православних українських священнослужителів відповідати викликам сьогодення в пастирському, місіонерському і соціальному служінні.

Незважаючи на існування великого масиву наукових розвідок щодо проблем релігійної освіти в сучасній Україні, залишається чимало відкритих питань, які вимагають системного філософсько-релігієзнавчого аналізу. Так, відсутнє цілісне уявлення про широке коло питань щодо інституціоналізації православної богословської освіти в Україні в контексті її співіснування та взаємодії з світською системою освіти в цілому та релігієзнавчою освітою зокрема, визнання її державою, акредитації та ліцензування духовних ВНЗ тощо. В цьому контексті актуалізується компаративний аналіз досвіду інших європейських православних країн, які зіткнулися з подібними проблемами й створили власні моделі співіснування світської та теологічної освіти. Водночас славна історія православної освіти в Україні має національні зразки форм відповідей на виклики часу, комплексний аналіз яких у контексті дисертаційної проблематики ще не проводився. У предметному полі вітчизняного релігієзнавства не виявлено етапи становлення і розвитку православної богословської освіти в Україні, не систематизовано релігієзнавчі уявлення про сучасну систему православної освіти, її сутність, зміст і форми. Залишаються невизначеними ключові освітні компетентності в сучасній православній богословській освіті, напряду пов'язані з морально-етичними компетентностями священнослужителя, основою яких виступають християнські духовні цінності й основи соціального вчення православних Церков. Не розкрито закономірності, основні тенденції і пріоритети розвитку православної богословської освіти в сучасній Україні, знання яких уможливить надання практичних рекомендацій щодо поглиблення та підвищення ефективності співпраці православних Церков та держави в освітній сфері, яка особливо актуалізувалася в контексті роз'яснювальної та просвітницької діяльності, котру мають посилювати Церква і держава на тлі об'єднавчих процесів в українському православ'ї під егідою Вселенського Патріарха.

Отже, на часі філософсько-релігієзнавче дослідження зазначених та дотичних до них проблем, які мають і теоретичну, і суспільно-практичну актуальність, оскільки у сучасному вітчизняному релігієзнавстві немає комплексних аналітичних досліджень православної освіти, які б враховували взаємозв'язок соціального вчення православних Церков і богословської освіти в національному контексті. Все це визначає доцільність і своєчасність тематики запропонованого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене у межах науково-дослідної роботи кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка «Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Житомирського державного університету імені Івана Франка та був затверджений Вченою радою університету відповідно до наукової теми кафедри філософії (НДР № 0111U000154).

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі системи православної богословської освіти в Україні, визначенні її базових принципів та конкретних форм в контексті соціального вчення православних Церков як основи формування морально-етичних якостей, громадянської позиції та професійних компетентностей священнослужителів у пастирському, місіонерському та соціальному служінні.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **дослідницьких завдань**:

- на основі ретроспективного аналізу виокремити етапи становлення і розвитку православної богословської освіти на українських теренах, висвітлити сутність, зміст і форми сучасної системи православної богословської освіти в Україні;

- здійснити історичний аналіз становлення та розкрити сутність соціального вчення православних Церков України у контексті сучасних суспільних трансформацій;

- довести вплив соціального вчення Церков на розвиток богословської освіти та формування суспільно-громадянської позиції православного духовенства;

- дослідити особливості морально-етичної компетентності священнослужителів у контексті християнської аксіології та специфіки соціальної доктрини конкретних православних Церков;

- виокремити ключові освітні компетентності православного священнослужителя в сучасній вітчизняній православній богословській освіті;

- шляхом соціологічного опитування визначити ціннісно-смыслову структуру свідомості студентів духовних ВНЗ, проаналізувати особливості ставлення до богословської освіти в Україні студентів православних духовних ВНЗ, духовенства та експертного середовища;

- систематизувати основні тенденції і пріоритети розвитку та модернізації православної богословської освіти в Україні у відповідності до суспільних викликів;

- проаналізувати специфіку, стан і перспективи співпраці православних Церков та держави в освітній сфері в контексті інтеграції духовних навчальних закладів у освітню систему України.

Об'єктом дослідження є система богословської освіти православних Церков України.

Предмет дослідження – взаємозв'язок соціального вчення православних Церков та змісту навчально-виховного процесу в системі богословської освіти православних Церков України.

Теоретико-методологічні засади дослідження ґрунтуються на базових принципах академічного релігієзнавства: об'єктивності, історизму, загальнолюдськості, дуальності, синтетичності. В процесі розв'язання поставлених завдань дисертант виходив із принципів наукового й світоглядного плюралізму, уникаючи ідеологічної та конфесійної заангажованості. Автор опирався на загальнонаукові принципи об'єктивності, науковості, методологічного плюралізму, діалектичних протиріч, що мають бути розв'язаними, тощо. Принцип системності передбачав аналіз об'єкту та предмету дослідження від окремих елементів до цілого. Визначення теоретико-методологічних засад дослідження пов'язувалось з

обґрунтуванням доцільності й ефективності конкретних методологічно виправданих підходів, значення яких розкривається у реалізації двох принципових аспектів: а) забезпечення підґрунтя для досконалого та всебічного аналізу об'єкту та предмету дослідження; б) прогнозування їх подальшого розвитку та специфіки функціонування.

Методика дисертаційного дослідження поєднала як загальнонаукові, зокрема, теоретичні методи (аналіз сутності основних категорій дослідження; аналіз наукової літератури споріднених сфер наукового знання; синтез, індукція, дедукція; моделювання, екстраполяція, аналогія, класифікація, формалізація, узагальнення, аналогія тощо), так і спеціалізовані дослідницькі методи. Зокрема, метод абстрагування застосовано у процесі вивчення аксіологічного, прагматичного, комунікативного, управлінського, прогностичного аспектів розвитку системи православної вищої освіти в Україні.

Оскільки богословські теорії зафіксовані текстуально, в дисертації широко застосовувалися методи текстологічного та наративного аналізу. Важливим методом дослідження стала сучасна герменевтика як засіб тлумачення не лише текстів, а й фундаментальних положень православного богослов'я, концептуальних основ соціального вчення християнських конфесій, православної філософії освіти.

Використовується низка аналітичних методів: системного аналізу (при дослідженні основних принципів християнського соціального вчення), історико-генетичного аналізу (при дослідженні розвитку католицького, православного і греко-католицького соціальних вчень), компаративного вивчення (богословських освітніх систем православних країн Європи). Застосування системного аналізу і синтезу дозволило також обґрунтувати доцільність впровадження компетентнісного підходу в православній богословській освіті й визначити основні групи освітніх компетентностей православних священнослужителів. На основі порівняння, моделювання і структурно-функціонального аналізу систематизовано основні тенденції і пріоритети розвитку православної богословської освіти в Україні.

Соціологічні методи, зокрема, соціологічне опитування, дозволили визначити чинники і механізми формування морально-етичної компетентності й суспільно-громадянської позиції духовенства в системі богословської освіти у контексті соціального вчення православних Церков. Аксіологічний підхід сприяв здійсненню всебічного діалектичного аналізу фундаментальних ціннісно-світоглядних орієнтацій студентів богословських вищих навчальних закладів, які формуються у навчальному процесі.

В дослідженні специфіки організації навчально-виховного процесу у православних богословських вищих навчальних закладах України використовувалися педагогічні методи дослідження, зокрема компетентнісний підхід.

Емпіричну базу дослідження становлять результати:

1) експертного опитування 200 респондентів з-поміж викладачів духовних ВНЗ УПЦ МП і УПЦ КП, представників духовенства, а також фахівців-релігієзнавців провідних державних ВНЗ України;

2) масового опитування 600 респондентів – студентів духовних ВНЗ, а саме: Київська духовна академія і семінарія (УПЦ МП), Дніпропетровська духовна семінарія (УПЦ КП), Львівська православна богословська академія (УПЦ КП), Волинська православна богословська академія (УПЦ КП).

Опитування проведено в два етапи протягом 2015 і 2016 років.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у комплексному релігієзнавчо-філософському дослідженні особливостей взаємозв'язку соціального вчення православних Церков та богословської освіти в Україні, який дозволив визначити чинники і механізми впливу соціальної доктрини православних Церков на систему богословської освіти в Україні, зокрема на формування морально-етичної компетентності і суспільно-громадянської позиції православного духовенства, яке дозволило обґрунтувати низку положень, що мають наукову новизну й виносяться на захист:

Вперше:

– на основі аналізу корпусу соціальних доктрин православних Церков в Україні та достовірних емпіричних соціологічних даних доведено наявність принципового взаємозв'язку сучасного соціального вчення та православної богословської системи освіти й виховання в Україні: інкорпорація соціального вчення православних Церков у систему богословської освіти впливає на формування морально-етичної компетентності й суспільно-громадянської позиції православного духовенства через механізми демократизації освітньо-виховного процесу і посилення соціального аспекту в православній богословській освіті (соціальне служіння, практична соціальна робота тощо);

– запропоновано авторську періодизацію розвитку православної богословської освіти за наступними критеріями: часовий період; основні соціально-політичні й історичні події та процеси в Україні; історичний аспект розвитку православ'я в Україні; інституційні форми православної богословської освіти (система духовної освіти); основні церковні та світські діячі в сфері становлення і розвитку системи богословської освіти в Україні; соціально-філософська основа богословської освіти (особливості формування соціального вчення, соціальної доктрини православних Церков);

– вибудовано історичну хронологію розвитку соціального вчення православних Церков у взаємозв'язку із становленням системи богословської освіти, де в якості показників, що відображають соціальний аспект православ'я в різні періоди його функціонування, виділено наступні: особливості церковно-державних відносин; погляди православних Церков на економічний і побутовий аспекти суспільного життя; соціально-етична сторона православного християнства; соціально-філософські основи соціального вчення православних Церков на різних етапах розвитку православ'я; інкорпорація соціального вчення Православної Церкви в богословську освіту;

– виокремлено ключові освітні компетентності православного священнослужителя в сучасній вітчизняній православній богословській освіті, якими є: компетентність у сфері богословських знань, зокрема компетенції в предметних, теоретичних й операційних (виконання релігійно-культових дій –

богослужбова та гомілетична практика) сферах богослов'я, здатність до місіонерської діяльності тощо; морально-етична компетентність – високі моральні якості особистості, сформована моральна й ціннісна свідомість, свідоме прийняття християнських духовних цінностей; соціальна/громадянська компетентність – сформованість суспільно-громадянської позиції священнослужителя як члена суспільства і громадянина, компетенції в сфері соціального служіння і соціальної роботи, обізнаність в актуальних соціальних питаннях і ставленні до них Церкви;

– обґрунтовано доцільність у контексті завдання модернізації, яке постало перед православною освітою в Україні в цілому, впровадження в систему православної богословської освіти компетентнісного підходу, що дозволяє подолати протиріччя між основними завданнями церковної освіти: морально-етичним і духовним вихованням у православної традиції і набуттям сучасних богословських знань;

– на основі аналізу даних авторського соціологічного дослідження представлено структуру ціннісної і моральної свідомості студентів православних духовних вищих навчальних закладів, у якій виділено такі структурні компоненти: когнітивний – моральні уявлення, моральні поняття, моральні знання; світоглядний – моральні переконання, моральні ціннісні орієнтації, ставлення, інтерес до моральних проблем; поведінковий – моральний мотив, моральні стосунки; емоційний – моральні почуття. Виявлено, що в термінальних цінностях аксіологічні стереотипи студентів духовних ВНЗ досить високо корелюють із ціннісними орієнтаціями студентської молоді загалом; інструментальні цінності проявляються в орієнтації студентів у відображенні традиційних цінностей українського суспільства морально-етичної спрямованості, оптимістичного світосприйняття та позитивного емоційного ставлення до навколишнього світу (домінуючі ранги зайняли, зокрема: чесність, освіченість, вихованість, життєрадісність, акуратність, відповідальність). Специфіка структури цінностей студентів духовних ВНЗ пов'язана із сталою мотивацією подальшого церковного служіння, тому ціннісні орієнтації студентів, схожі з їх ціннісними ідеалами як екстрапольованого морально-етичного образу священника і пастиря, відображають архетипний образ послушника, священника і духівника;

– з'ясовано особливості ставлення до богословської освіти в Україні студентів православних духовних ВНЗ та експертного середовища: духовне й особистісне зростання та набуття богословських знань є головним для студентів. Важливими факторами підвищення ефективності навчально-виховного процесу, на їхню думку, є оптимізація режиму навчання та навчальних планів (збільшення спеціалізацій і факультативів), демократизація комунікації з викладачами, підвищення кваліфікації і професіоналізму викладацького складу; водночас, на думку експертів та викладачів духовних ВНЗ, ці ланки навчально-виховного процесу не потребують значної модернізації. Відзначаючи як позитивні, так і негативні явища в національній системі богословської освіти, основним її завданням експерти вважають формування морально-етичної компетентності; отримання богословських знань та формування суспільно-громадянської позиції священнослужителя, а факторами підвищення ефективності навчально-виховного процесу – предметний аспект

організації навчального процесу (систематизація навчальних планів і програм, посилення наукової компоненти, залучення світських викладачів тощо), причому біля третини опитаних експертів виступають за загальне реформування системи богословської освіти, але на базі збереження її православних традицій;

Уточнено:

– методологію вивчення соціального вчення православних Церков в Україні та його взаємозв'язку з богословською освітою на основі комплексного підходу з обґрунтованим теоретичним і практичним доведенням врахування емпіричних даних соціологічної науки та загальнофілософських методів дослідження;

– причини негативних тенденцій формування свідомості майбутніх православних священнослужителів, якими виявилися, зокрема, впливи постмодерних секулярних світоглядних установок, кризовий стан соціального середовища та розкол українського православ'я, а також низький рівень, консервативний зміст і застарілі форми православної богословської освіти;

– релігієзнавчу інтерпретацію специфіки та напрямків співпраці православних Церков та держави в освітній та науковій сферах.

Набуло подальшого розвитку:

– розкриття сутнісних характеристики та змісту сучасної православної богословської освіти в Україні в контексті її модернізації;

– доведення переконання про те, що духовні цінності як основа морально-етичної компетентності священнослужителя та суспільно-громадянська позиція духовенства детерміновані соціальним вченням православних Церков;

– уявлення про соціальне вчення православних Церков перед викликами глобалізованого суспільства, зокрема в морально-етичній та соціально-культурній сферах;

– визначення магістральних тенденцій і перспектив розвитку православної богословської освіти в Україні.

Теоретичне значення дослідження полягає у розширенні дослідницького поля релігієзнавчої науки через комплексне розкриття взаємозв'язку соціального вчення та богословської освіти православних Церков в Україні шляхом поглиблення розуміння природи, сутності та змісту впливу соціальних доктрин православних Церков України на зміст і принципи богословської освіти.

Концептуальні положення дисертації можуть бути використані для подальших фундаментальних філософсько-релігієзнавчих, історичних та соціологічних досліджень системи православної богословської освіти як інституційної складової православних Церков у її взаємодії зі світською освітою, для моделювання їх оптимальних взаємин і прогнозування подальшого розвитку, для осмислення шляхів модернізації православного богослов'я та душпастирства, а також для вирішення проблеми форм і обсягу присутності православних церков у суспільному житті України.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її висновки мають цінність для подальших прикладних досліджень взаємозв'язку православної богословської освіти і соціального вчення православних Церков, їх впливу на

формування морально-етичної компетентності й суспільно-громадянської позиції майбутніх священнослужителів.

Результати соціологічного дослідження, яке провів автор, стануть у нагоді держслужбовцям, зокрема фахівцям у галузі державно-церковних взаємин у контексті експертного аналізу та моніторингу об'єднавчих процесів в українському православ'ї.

Результати дослідження можуть бути застосовані в реформуванні і модернізації системи богословської освіти в Україні (через впровадження принципів компетентнісного підходу в процесі входження в національний освітній простір і світовий вимір православної богословської освіти); використовуватися науковцями і спеціалістами в сфері релігієзнавства, теології, викладачами у практичному наповненні богословського контенту духовними навчальними закладами різного типу.

Результати дослідження можуть бути використані в процесі викладання в світських та конфесійних закладах вищої освіти дисциплін і спецкурсів із релігієзнавства, теології, соціального вчення православних Церков, філософії освіти.

Особистий внесок здобувача. Вирішення комплексу поставлених завдань, оформлення їх відповідно до положень та висновків здійснено автором самостійно (без співавторів) і відповідає основному змісту дисертації, а також поданим публікаціям. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача. Кандидатську дисертацію на тему «Секта та ересь (біблістично-патристичне дослідження)» було захищено 2012 р. у спеціалізованій вченій раді Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Д 26.053.21 за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство, її матеріали у тексті докторської дисертації не використовуються.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та наукові результати дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка та низці наукових конференцій, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Культура та філософія епохи постмодерну» (Дніпропетровськ, 2012); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Оновлення соціально-психологічної та педагогічної науки на етапі націєтворення» (Запоріжжя, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Толерантність міжконфесійних відносин як умова стабільного розвитку України» (Запоріжжя, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2014); щорічних науково-практичних конференціях викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів і студентів ЗНТУ (Запоріжжя, 2014, 2016); IV Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2014); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Християнська етика в історії України і сучасний діалог світоглядно-духовних ідентичностей» (Мелітополь, 2014); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2015» (Київ, 2015); Міжнародній науковій конференції «Supervízne dni 2015» (Bratislava,

2015); XI науково-практичній конференції з міжнародною участю «Zdravotnícke, sociálne, ekonomické a právne problem Marginalizovaných skupín» (Prešov, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (Дніпро, 2016); Міжнародній конференції «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні» (Київ, 2016); Науково-практичній конференції НТУ «Україна: поступ у майбутнє», присвяченій 25-річчю Незалежності України (Київ, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Гуманітарні науки: нові вирішення» (Вінниця, 2017); II Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Перші кроки в науку» (Вінниця, 2017); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Національні культури в глобалізованому світі» (Київ, 2017); III міжнародній науково-практичній конференції «Гуманітарні науки: нові вирішення» (Краматорськ, 2017); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Людина, яка реформує та реформується» (Київ, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Львів, 2017); Других академічних читаннях пам'яті професора Г. І. Волинка «Філософія, наука і освіта» (Київ, 2017); III Міжнародній науково-практичній конференції «Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи» (Запоріжжя, 2017); II Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Соціальні трансформації у кризовий період» (Краматорськ, 2017); III Міжнародній науковій конференції «Modern scientific achievements: experience exchange» (Morrisville, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності» (Одеса, 2018); XIX Міжнародній науковій конференції «Theory and practice in world science» (Morrisville, 2018); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Религия и общество» (Могилев, 2018).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження відображено в 49 наукових публікаціях, серед яких: 1 – індивідуальна монографія, 17 статей у наукових фахових виданнях України, 8 – статей у зарубіжних фахових виданнях та 23 наукові праці, що додатково відображають результати дисертації.

Структура й обсяг дисертації. Мета, завдання та методологічні засади дисертаційного дослідження обумовили послідовність і логіку викладу матеріалу. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та двох додатків. Загальний обсяг дисертації – 468 сторінок, із яких обсяг основного тексту становить 414 сторінок. Список використаних джерел налічує 451 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено його мету, завдання, об'єкт і предмет; окреслено теоретико-методологічні принципи та методи дослідження, розкрито положення наукової новизни, теоретичне й практичне значення, перспективи використання результатів дисертації, подано відомості про форми

їх апробації, відображено структуру та обсяг роботи.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження впливу соціального вчення православних Церков на богословську освіту»** охарактеризовано джерельну базу дослідження, проаналізовано історичний розвиток системи православної богословської освіти в Україні, досліджено розвиток соціального вчення православних Церков та сучасну систему православної богословської освіти, запропоновано принципи та методологію дослідження.

У **підрозділі 1.1 «Ретроспективний аналіз розвитку православної богословської освіти в Україні»** визначено, що богословська освіта в перші століття мала переважно діалогічний характер спілкування з християнськими вчителями, в подальшому набуваючи рис філософської школи, але розвинутої системи богословської освіти не існувало. З кінця XVI ст. в Україні виникає ціла мережа початкових та підвищених братських шкіл, які відіграли вирішальну роль у виникненні перших богословських навчальних закладів і формуванні системи богословської освіти Православної Церкви. В XVII ст. духовні навчальні заклади засновувалися і підпорядковувалися церковному управлінню і залежали переважно від впливу архієреїв, а вже в XVIII ст. здійснюється централізація управління під державним наглядом Священного Синоду. Саме в цей період духовні школи починають уніфікуватися і вбудовуватися в єдину структуровану систему богословської освіти, яка і була сформована в XIX столітті шляхом реформування та інституціоналізації. Розвиток системи богословської освіти Православної Церкви в радянський період характеризувався важкими і складними подіями в її житті: повне знищення дореволюційної системи духовної освіти, тотальний контроль держави над діяльністю Церкви і духовних закладів. Цей період позначився як на інституційному аспекті духовної освіти, так і на кадровому забезпеченні, що вплинуло на подальший розвиток системи православної богословської освіти в незалежній Україні.

На основі ретроспективного аналізу розвитку православної богословської освіти в Україні виділено наступні періоди:

- 1) давньохристиянський, візантійський період (II – IX ст. (988 р.);
- 2) «підготовчий» період (IX – кінець XVI ст.) – створення передумов виникнення системи богословської освіти;
- 3) період виникнення перших вищих духовних закладів і становлення системи богословської освіти (XVII – початок XIX ст.);
- 4) період реформування й інституціонального розвитку системи православної духовної освіти (початок XIX ст. – 1919 р.);
- 5) радянський період у розвитку православної освіти (1919 р. – 1988-1991 рр.);
- 6) сучасний період (з 1991 року) – становлення і розвиток сучасної системи богословської освіти Православної Церкви в Україні.

У **підрозділі 1.2 «Розвиток соціального вчення православних Церков»** уточнено сучасну систему духовної освіти, яка втілює в собі усі надбання історичного поступу Православної Церкви в Україні, пройшовши шлях від розрізнених духовних шкіл до розгалуженої інституціональної структури. Тому православній освіті притаманні як надбання патристичної, діалогічної традиції

духовного становлення священнослужителя, так і сучасні концепції розвитку освіти в дискурсі модернізації і реформування церковно-світських відносин, що вказує на посилення соціальності богословської освіти, складовою якої є соціальне вчення сучасних українських православних Церков.

У *підрозділі 1.3 «Сучасна система православної богословської освіти: сутність, зміст і форми»* розкрито основні напрямки реформування сучасної богословської освіти в Україні. Сучасна православна богословська освіта – це система підготовки священнослужителів, пастирів і богословів, здійснювана в духовних навчальних закладах (училищах, семінаріях, академіях), з метою церковного служіння і подальшої соціальної інтеграції випускників вищих духовних навчальних закладів, що сприятиме відродженню духовності в суспільстві і розвитку Православної Церкви. Основою й сутністю сучасної православної богословської освіти є богослов'я, яке ставить перед собою мету не тільки осмислення і передачу знань про Бога (спираючись на досвід Отців Церкви), але й піднесення його на академічний рівень, акредитацію богослов'я як наукової спеціальності й окремої галузі знань.

В православній богословській освіті виділяють два основних вектори, які визначають її сутність і зміст, – морального та православного виховання особистості священнослужителя, який зможе бути пастирем для інших віруючих, і формування особистості богослова, який би мав змогу надавати відповіді проблемам сучасного соціального світу, що постійно змінюється. Виходячи з цього, основними завданнями сучасної системи православної богословської освіти є:

- 1) підготовка священнослужителів у дусі православної традиції духовного зростання;
- 2) формування високоосвіченої особистості богослова, що досягається через реформування системи богословської освіти, здатної конкурувати із світською системою вищої освіти.

Друга теза представляється на сьогодні проблемою, яка актуалізує питання про реформування і модернізацію духовної освіти в Україні, що відбувається в наступних напрямках. По-перше, реформування самої системи духовної освіти – наближення до європейських стандартів освіти і Болонського процесу, що сприятиме підвищенню якості духовної освіти і входженню в єдиний європейський освітній простір. По-друге, інтеграція в національну систему вищої освіти.

Визначені у дисертаційній роботі магістральні напрями представляють собою комплексну стратегію модернізації православної богословської освіти в Україні.

Мінливість сучасного світу потребує реформування не тільки інституціональної системи духовної освіти, але і її змістовної наповненості, в складі якої неабияке значення набувають предмети і дисципліни з соціальної проблематики. Саме тому сьогодні в навчальному процесі в духовних вищих навчальних закладах (академіях та інститутах) впроваджується вивчення основ соціального вчення Православної Церкви, що надає можливість студентам (майбутнім пастирям і священнослужителям) не тільки мати уявлення про ставлення Церкви до проблем сучасного суспільства, але й сформуванню власну суспільно-громадянську позицію.

У підрозділі 1.4 «Принципи, методи та категоріальний апарат дослідження» визначено, що сучасні християнські концепції зацікавлені у формулюванні власних соціальних концепцій, які сприяють їх розвитку в секуляризованому постіндустріальному суспільстві. Особливого значення соціальне вчення набуває в українських православних Церквах, оскільки поширення його є одним із головних завдань православного богослов'я. Механізмом реалізації цього важливого завдання, на нашу думку, є інкорпорація соціального вчення в систему православної богословської освіти. Соціальне вчення Церкви повинно виступати як самостійна богословська, філософська та соціальна дисципліна, що має свою актуальність та затребуваність суспільним буттям на початку XXI століття.

У другому розділі «Концептуальні основи взаємозв'язку соціального вчення православних Церков і богословської освіти» проаналізовано зміст та сутність православної богословської освіти в контексті її модернізації, визначено духовні цінності священнослужителя як моральну та етичну компетентність, досліджено соціальне вчення православних Церков як основу соціального становлення духовенства.

У підрозділі 2.1 «Сутнісні характеристики та зміст православної богословської освіти в контексті її модернізації» доводиться, що Болонський процес – це не тільки формальні принципи функціонування системи вищої освіти (як світської, так і духовної), але й створення умов для формування компетентної, адаптованої до змін особистості, здатної до ціложиттєвого навчання і постійного духовного розвитку.

В контексті реалізації завдань Болонського процесу слід розглядати й впровадження компетентнісного підходу в освіті. Як зазначає С. Клепко, компетентнісно орієнтований (компетентнісний) підхід вважається ключовою інноваційною ідеєю сучасної освіти. Для конструювання мети і змісту освіти у формі стандартів, програм і підручників сьогодні вирішальним викликом є розуміння компетентності (компетенції) як спроби специфічного укрупнення і конфігурації одиниць планованих результатів навчального процесу.

Стисло охарактеризовано основні групи компетентностей майбутніх священнослужителів:

1) компетентності в галузі богословських знань включають у себе компетенції в предметних, теоретичних і операційних (виконання релігійно-культових дій – богослужбова та гомілетична практика) сферах богослов'я; підготовку до місіонерської діяльності тощо;

2) морально-етична компетентність – висока моральна розвиненість особистості священнослужителів, формування моральної і ціннісної свідомості, усвідомлення й прийняття духовних і християнських цінностей;

3) соціальна / громадянська компетентність – сформованість суспільно-громадянської позиції священнослужителя як члена суспільства і громадянина, компетенції в сфері соціального служіння і соціальної роботи, обізнаність в актуальних соціальних питаннях і ставленні до них Церкви.

Сучасна богословська освіта повинна, не втрачаючи своєї укоріненості в православній традиції, відповідати на проблеми, які ставлять перед сучасною людиною секулярне суспільство, світська культура і наука. Для цього необхідна

тісна взаємодія богословського і загальногуманітарного знання. Гострі проблеми соціології, антропології, сучасної культури, філософії повинні зайняти важливе місце в учбовому процесі. Без критичного осмислення всіх реалій сучасного світу не можна говорити про повноцінну освіту, саме тому виникає необхідність інтегральної інкорпорації соціального вчення Православної Церкви в навчальний процес у системі богословської освіти. Це, в свою чергу, сприятиме реалізації двох основних векторів завдань богословської освіти – набуттю богословських знань і духовному та моральному становленню особистості священнослужителя, формуванню ключових компетентностей майбутнього священнослужителя: компетентності в предметній сфері православного богослов'я, морально-етичної компетентності, соціальної (громадянської) компетентності.

У *підрозділі 2.2 «Духовні цінності як основа морально-етичної компетентності священнослужителя»* проаналізовано показники рівнів сформованості моральної свідомості особистості, якими можуть бути моральні знання, моральні судження з приводу мотивів, моральні почуття і поведінка.

Принципово новим підходом до розуміння морального становлення особистості виступає християнська психологія, у межах якої виділена духовність як особливий предмет дослідження. Виділяються кілька принципів рівнів у структурі особистості, що співвідносяться зі ступенем її духовного наповнення. Для кожного щабля духовного росту характерні свої етичні цінності, особливі уявлення про благо, добро, щастя.

Поняття «цінність» у науковій літературі розглядається як багатоаспектне явище. Так, у циклі філософсько-соціологічних дисциплін (В. Тугарінов, О. Дробницький, К. Абульханова-Славська, Г. Ділігентський та інші) категорія ціннісних орієнтацій співвідноситься з категоріями норм і цінностей, нормативно-ціннісних систем і соціальної дії, в циклі конкретно соціологічних дисциплін (І. Бестужев-Лада, В. Лісовський, М. Іконнікова, І. Кон, В. Ядов та інші) – з категоріями мотивації та управління діяльністю людей та їх об'єднань, в циклі психологічних і соціально-психологічних наук (М. Бобнева, Б. Паригін, Д. Фельдштейн, Б. Додонов, В. Семенов та інші) – з категоріями, які описують механізми поведінки і діяльності, їх регуляції.

Цінності виступають як спосіб диференціації об'єктів зовнішнього світу за соціальною або індивідуально-особистісною значимістю. Вони, як соціальні за своїм походженням і сутністю, набувають особистісного смислу для індивіда в контексті соціальної взаємодії, формують систему уявлень про форму, зміст і смисл існування людини. Як конотативні значення цінності відтворюють об'єктивну дійсність як суб'єктивний конструктивний образ світу в свідомості індивіда, а тому виступають як механізм соціальної і смислової регуляції особистості.

В сучасній релігієзнавчій літературі багато дослідників впливу постмодернізму на християнство вказують на позитивний аспект трансформації духовних християнських цінностей у напрямку їх переосмислення (А. Колодний, Ю. Жицінський, А. Лекторський та інші). У цьому сенсі переживання духовної кризи стану релігійної свідомості в ціннісній осі «Хаос, невизначеність – Відчай – Деструктивність» може призводити до таких наслідків як на соціальному, так і на

індивідуальному плані. Основою морально-етичної компетентності священнослужителя виступають духовні цінності, а саме: рівень їх усвідомленості, сформованість моральних уявлень і знань у контексті православної християнської традиції.

У підрозділі 2.3 «*Суспільно-громадянська позиція духовенства і соціальне вчення православних Церков*» доводиться, що ключовими компетентностями православної богословської освіти виступають: компетентності в сфері богословських знань, морально-етична компетентність і духовні цінності як її основа і соціальна / громадянська компетентність – сформованість суспільно-громадської позиції священнослужителя як члена суспільства і громадянина, компетенції в сфері соціального служіння і соціальної роботи, обізнаність в актуальних соціальних питаннях і ставленні до них Церкви.

Західна і східна соціальна традиція християнства мають досить значні відмінності – з одного боку, домінування ліберальної ціннісної системи, з іншого – колективістські цінності соборного суспільства, але слід зазначити, що в сучасних умовах транзитного українського суспільства і євроінтеграційних процесів посилюється вплив ціннісної системи і соціальних практик західної цивілізації, серед яких набувають значення такі категорії-цінності: демократія, право, громадянське суспільство, соціальна справедливість, принцип соціальної субсидіарності й соціального партнерства, економічна незалежність і підприємництво, які досить повно розглянуто в соціальній доктрині Римо-Католицької Церкви (в основі соціальної доктрини лежать антропоцентричний і персоналістичний принципи, скрізь які розглядається соціальна природа людини). Тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства православні Церкви опинилися перед викликами адаптації до цих умов, що сприяло появі офіційних документів, які відображають соціальну позицію Церков щодо держави і суспільства.

Соціальне служіння в українських православних Церквах є одним із провідних видів суспільної діяльності. Слід зазначити, що багато церковних діячів вказують на те, що соціальне служіння не повинно стати першочерговим завданням Церкви, бо сприяє її подальшій секуляризації. Так, архієпископ УПЦ КП Євстратій (Зоря) наголошує, що Церква не повинна перетворюватись на організацію, яка займається саме суспільним служінням, адже це належить до завдань держави і громадських організацій, а основна місія Церкви – спасіння людини.

Основні положення соціального вчення також обумовлюють сутнісну і змістовну наповненість соціальної і громадянської компетентності майбутнього священнослужителя. Набуття соціальної і громадянської компетентності відображається в сформованості суспільно-громадянської позиції священнослужителя як клірика, так і члена суспільства. Таким чином, духовенство виступає не тільки як член церковного середовища, але й як рівноправний член громадянського суспільства, який займає певну позицію щодо держави, суспільства, громади. В цьому аспекті соціальна і громадянська діяльність священнослужителів регламентується не тільки морально-етичними основами православного християнства, але й положеннями соціального вчення Церкви щодо відношень

«Церква – держава – суспільство», що сприяє формуванню одних із ключових компетентностей богословської освіти – соціальної і громадянської.

Показником сформованості соціальної і громадянської компетентності виступає категорія «суспільно-громадянська позиція». Формування активної суспільно-громадянської позиції духовенства – це осмислений і свідомий процес прийняття поглядів Церкви на державу, політику, національне питання тощо, який вимагає глибокого вивчення й аналізу соціального вчення, його ретельного обґрунтування з позиції основних богословських положень, Старого і Нового Завітів, праць святих отців Церкви. Цей процес набуття соціальних і громадянських компетентностей можливий за умови реформування системи православної богословської освіти, що відповідає викликам сучасності.

У третьому розділі **«Чинники і механізми формування морально-етичної компетентності і суспільно-громадянської позиції духовенства в системі богословської освіти»** розкривається зміст й основні ідеї системи богословської освіти в контексті цінностей та моральної свідомості студентів духовних закладів навчання і формування у них суспільно-громадянської позиції.

У підрозділі 3.1 **«Особливості сприйняття системи богословської освіти в духовно-церковному та світському науковому середовищі»** передусім доводиться, що основним завданням богословської освіти студенти й експерти вважають формування морально-етичної компетентності (духовне та особистісне зростання). Набуття богословських знань більш значимий фактор для студентів, а формування суспільно-громадянської позиції священнослужителя – для експертів.

Виходячи з дослідницької гіпотези про те, що повноцінна інкорпорація соціального вчення Церкви в систему богословської освіти сприяє формуванню основних компетенцій і виступає інтегруючим чинником, що об'єднує як духовне виховання і розвиток майбутнього священика, так і набуття ним богословських знань. На статистичному рівні міра ознайомленості із соціальним вченням Православної Церкви може опосередковано впливати на оцінку значимості основних завдань богословської освіти, але вести мову про пряму залежність потрібно з урахуванням усіх факторів.

У мотиваційній структурі свідомості студентів духовних ВНЗ переважають внутрішні й теоцентричні мотиви вступу в духовний навчальний заклад, що впливає на визначення в якості основного завдання богословської освіти – духовне й моральне виховання і зростання. В цілому, як студенти, так і експерти позитивно налаштовані на впровадження принципів Болонського процесу й визнання державою дипломів і наукових ступенів. Значимість факторів оптимізації навчально-виховного процесу в духовних ВНЗ різниться у студентів і експертів – студенти зацікавлені в демократизації навчального процесу (в предметному і комунікативному аспектах), експерти приділяють увагу організації навчального процесу і загальним пріоритетам реформування системи православної богословської освіти.

У підрозділі 3.2 **«Структура ціннісної і моральної свідомості студентів духовних вищих навчальних закладів»** перш за все доводиться, що місце цінностей і ціннісних орієнтацій у структурі особистості визначається сутністю

методологічного підходу до розуміння ціннісної свідомості і ціннісної регуляції діяльності людини. Від того, яка рядоположеність цінностей і ціннісних орієнтацій з іншими поняттями запропонована, залежить їх структурно-функціональне місце в особистості.

Найпоширенішим підходом до визначення місця цінностей і ціннісних орієнтацій у структурі особистості є уявлення про регуляційну, мотиваційну функцію цінностей. Тобто цінності мисляться як складові мотиваційної сфери особистості разом з іншими мотиваційними компонентами: потребами, інстинктами, інтересами. Така думка вимагає розглядати ціннісну сферу в структурі мотиваційних явищ.

Термінальні цінності відображають смислові установки особистості, цінності-цілі, вони пов'язані насамперед із загальнолюдськими цінностями добра, любові, пізнання, добробуту, щастя тощо. Ціннісні орієнтації (ЦО) студентів відображають традиційні цінності українського суспільства (домінуючі ранги зайняли: любов, розвиток, пізнання, здоров'я, сім'я, щастя, життєва мудрість), причому більший коефіцієнт, ніж у ціннісних стереотипах (ЦС) і ціннісних ідеалах (ЦІ), мають цінності розвитку і пізнання (що пов'язано із навчанням).

Ціннісні ідеали (ЦІ) як цінності священнослужителя і пастиря відображають у груповій свідомості традиційні християнські цінності альтруїстичної спрямованості (любов, щастя інших, життєва мудрість, сім'я, здоров'я, розвиток). Більший показник, у порівнянні з ЦО і ЦС, мають цінності – любов, мудрість, щастя інших, найменший – матеріалістичні та гедоністичні цінності (робота, добробут, свобода, розваги). Слід відзначити, що система ціннісних ідеалів, на наш погляд, досить близька до морального ідеалу священнослужителя.

Структура цінностей студентів духовних ВНЗ має певні особливості, які пов'язані із сталою мотивацією подальшого церковного служіння, про що свідчить велика кількість студентів, готових прийняти священницький сан. Тому ціннісні орієнтації студентів схожі з їх ціннісними ідеалами як екстрапольованого морально-етичного образу священника і пастиря, відображаючи архетипний образ послушника і священника, духівника.

У підрозділі 3.3 «Соціальне вчення православних Церков у контексті формування суспільно-громадянської позиції духовенства» доводиться, що уявлення студентів духовних ВНЗ про концепцію «симфонії влад» відображають її як «корисну взаємодію», не втручання в справи одна одної та як співпрацю і співробітництво в різних сферах суспільства. Слід відзначити, що 16% респондентів висловлюють негативне ставлення, яке відображає побоювання студентів стосовно посилення секуляризації церковного середовища і поглинання Церкви світською владою, незважаючи на те, що на законодавчому рівні в Україні Церква, як відомо, відділена від держави.

Аналіз результатів дослідження впливу соціального вчення православних Церков на формування суспільно-громадянської позиції духовенства вказує на прямий зв'язок інкорпорації соціального вчення в систему богословської освіти й процесу набуття соціальної і громадянської компетентності. Причому ознайомленість студентів духовних ВНЗ із соціальним вченням впливає на

формування більш визначеної суспільно-громадянської позиції майбутніх священнослужителів. Виділяються наступні фактори і механізми формування морально-етичної і соціальної/громадянської компетентностей:

- 1) підтримка позитивної мотивації навчання в духовних ВНЗ;
- 2) реформування системи богословської освіти через впровадження принципів Болонського процесу;
- 3) входження православної богословської освіти в національну систему вищої освіти;
- 4) демократизація навчально-виховного процесу в духовних ВНЗ;
- 5) формування позитивного морально-психологічного образу священнослужителя;
- 6) інкорпорація (впровадження як окремої дисципліни) соціального вчення в систему православної богословської освіти.

У четвертому розділі **«Розвиток соціального вчення православних Церков та богословської освіти в умовах сучасного українського суспільства»** простежено здатність до адаптації та розвитку соціального вчення православних Церков і розвитку православної богословської освіти в Україні, встановлено можливість взаємодії православних церков та держави в освітньому просторі.

У підрозділі 4.1 **«Соціальне вчення православних Церков перед викликами глобалізованого світу»** передусім доводиться, що релігійний комплекс завжди прагнув більш-менш адекватно відображати фактичну ситуацію в суспільстві, узгоджувати свою діяльність із потребами тих соціальних змін, які відбулися в соціумі. Саме така здатність пристосовуватися до життя, вміння витлумачувати нові факти у релігійному контексті і зумовили його високий адаптаційний потенціал.

В сучасному суспільстві постмодерний світогляд не є домінуючим, але має потужний вплив на осмислення дійсності з релігійної точки зору, змушуючи по-різному реагувати церкви християнських конфесій, особливо в протестантизмі, який має високий адаптаційний потенціал до філософських ідей постмодернізму. Різниця парадигм між церквами доби постмодернізму й церквами, які діють у межах стереотипів пізнього модерну в тому, що «постмодерні» церкви переконані в неможливості формувати та нав'язувати систематичні доктрини, сповідують пріоритет практики й досвіду відносно теорії та догматичного богослов'я. В соціальному аспекті постмодернізм виявляється феноменом, що створює нові умови цивілізаційного розвитку, які багатьма теоретиками в сфері соціології і політології сприймаються як позитивне явище, що сприяє створенню нових, і притому різноманітних ідеологій. Такі умови беззаперечно відображаються і на функціонуванні релігійного комплексу в суспільстві і позначаються на векторі розвитку християнства.

Сучасний кризовий стан українського суспільства, посилення ідеології секулярного лібералізму і постмодернізму, процеси глобалізації вимагають також оновлення і модернізації системи богословської освіти як в інституціональному аспекті, так і в змістовому, який пов'язаний із впровадженням в освітній процес дисциплін, що висвітлюють соціальну позицію православних українських Церков. Це, в свою чергу, сприятиме формуванню морально-етичної компетентності й

суспільно-громадянської позиції духовенства, які б формували здатність священнослужителів відповідати викликам сьогодення в пастирському, місіонерському і соціальному служінні.

У *підрозділі 4.2 «Тенденції і перспективи розвитку православної богословської освіти в Україні»* перш за все доводиться, що інноваційний розвиток освіти в межах постсучасних соціокультурних процесів є інтегральним чинником формування постіндустріального суспільства як «суспільства освіти». Сьогодні формується глобальний освітній простір, що вимагає від національних освітніх систем виконувати складне завдання – адаптуватися до вимог глобальних тенденцій у вищій освіті і намагатися зберегти національні, традиційні освітні системи, які сприяють збереженню національної ідентичності. Одним із пріоритетних напрямів розвитку православної богословської освіти є її реформування, яке пов'язане із входженням у національний освітній простір України. Основними проблемами в цьому напрямку, як свідчать теоретичні та емпіричні дослідження (зокрема, і авторські, представлені у дисертаційному дослідженні), виступають: запровадження в системі вищої духовної освіти принципів Болонського процесу; визнання державою дипломів і наукових ступенів духовних вишів; проблема впровадження теологічної освіти в українських університетах.

Завданням світської педагогіки є формування всебічно розвинутої особистості. Для реалізації цього завдання світська педагогіка творчо поєднує навчання і виховання. Християнська педагогіка завдання виховання висуває на перший план. При цьому під процесом виховання християнська педагогіка розуміє формування духовно зрілої особистості. Християнство – це передусім цілісний спосіб життя. Але він формується в результаті набуття особистістю певних навичок, які дозволяють сформувати ті якості характеру, які є чеснотами. При цьому процес набуття навичок передбачає взаємодію особистих аскетичних зусиль та благодаті Божої, адже, як вважається, свобода і благодать – два крила, які піднімають людину до висот духовної довершеності. Особливо відповідальним завданням є виховання у системі вищої духовної освіти майбутніх священників. Тому пріоритетом розвитку богословської освіти виступає формування концепції освітньо-виховного процесу в духовних ВНЗ як відповідь на виклики ідеології постсучасності – секулярного лібералізму й ідей постмодернізму.

У *підрозділі 4.3 «Співпраця православних Церков та держави в освітній сфері»* доводиться, що в освітній сфері діалогу релігійних організацій і держави сформувалися різні моделі взаємозв'язку, які домінують у тій чи іншій країні.

Звертаючись до історії питання, вважаємо, що правові основи для існування та розвитку богословської освіти в Україні були закладені Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 року. Стаття 6 цього Закону надала можливість громадянам здобувати релігійну освіту, а релігійним організаціям створювати для релігійної освіти навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах. Статті 7 та 11 визначили духовні навчальні заклади як окремий вид релігійних організацій в Україні. Зокрема, стаття 11 Закону передбачає, що духовні навчальні заклади створюються релігійними управліннями і центрами для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних релігійних

спеціальностей. Закон заклав основи захисту соціальних прав громадян, що навчаються у духовних навчальних закладах: стаття 11 Закону прирівняла студентів (слухачів) духовних навчальних закладів до студентів державних навчальних закладів щодо відтермінування проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу.

Водночас, за роки незалежності України відбулося не лише кількісне, але й якісне зростання духовних навчальних закладів, у контексті подолання радянських стереотипів та євроінтеграції постали нові проблемні питання щодо місця Церкви в національній освітній системі, які спричинили досить гостру суспільну дискусію і потребують зваженого розв'язання у виразній правовій площині.

Динамічний розвиток богословської освіти в Україні потребує внесення відповідних коректив у її правове забезпечення, з огляду на те, що нинішній стан такого забезпечення є далеким від досконалості, не встигає за реальними суспільними процесами та змінами, що відбуваються у царині богословської освіти. Зазначене обумовлює необхідність продовження активної роботи щодо його удосконалення і приведення у відповідність як із нинішніми суспільними реаліями і конституційними положеннями, так і з потребами подальшого розвитку співпраці держави і Церкви у сфері освіти.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дисертаційного дослідження сформульовано такі узагальнюючі висновки, які мають теоретичне і практичне значення.

1. Ретроспективний аналіз розвитку православної богословської освіти довів, що сучасна система духовної освіти втілює в собі усі надбання історичного поступу Православної Церкви в Україні, пройшовши шлях від розрізнених духовних шкіл до розгалуженої інституціональної структури. Тому православній освіті притаманні як доробок патристичної, діалогічної традиції духовного становлення священнослужителя, так і сучасні концепції розвитку богословської освіти в дискурсі модернізації і реформування церковно-світських відносин. Тематичний контент-аналіз літератури з проблем сучасної православної богословської освіти виявив такі пріоритетні напрямки, що сформували предметне поле дисертаційного дослідження:

- взаємодія духовної і світської освіти;
- інституціональна структура системи православної богословської освіти в Україні;
- православна богословська освіта (духовні ВНЗ) і державна освіта (світські ВНЗ): діалог і конфронтація;
- реформування системи богословської освіти; місія і завдання духовної освіти.

2. Визначено, що незважаючи на відсутність на ранніх етапах розвитку Православної Церкви систематизованого й задекларованого соціального вчення, з богословських уявлень про суспільний і моральний ідеал, взаємодію Церкви і держави, роль Церкви в економічних та політичних аспектах суспільного життя, що ґрунтувалися на Священному Писанні, апостольських і патристичних уявленнях

раннього християнства, можливо експлікувати його базові основи, на яких ґрунтуються соціальні доктрини сучасних православних Церков України. Ними є, зокрема: здобутки візантійського християнства; виникнення і розвиток богословської традиції Київського християнства; ідеї релігійної філософії XIX-XX століть (філософія всеєдності, християнський соціалізм, ідея «воцерковлення життя», концепція християнського служіння світу), які є принциповими змістовними компонентами в системі православної богословської науки й освіти.

3. Виділено пріоритети сучасної української православної богословської освіти, які зумовлені двома основними завданнями православної богословської освіти як такої та визначають її сутність, зміст і форми: духовне і моральне виховання особистості священнослужителя, який покликаний бути пастирем для віруючих; формування особистості богослова, який би мав змогу надавати відповіді на проблеми сучасного глобалізованого світу, який постійно змінюється. Цими пріоритетами є такі:

- формування особистості високоморального священнослужителя в душі православної традиції духовного зростання та удосконалення, здатного бути взірцем для власної пастви;

- підготовка високоосвіченого фахівця-богослова, що досягається через модернізацію системи богословської освіти, яка має зробити її конкурентно спроможною в межах національної системи вищої освіти та світової православної освітньої системи.

4. Принциповим чинником, що гальмує нормальний розвиток православної духовної освіти в Україні, є невизначеність статусу релігійної освіти як такої, незавершеність процесу її інтеграції в освітню систему країни. На відміну від систем богословської освіти помісних православних Церков Європи, інтегрованих у систему національної вищої освіти, в Україні існують окремо і розвиваються паралельно дві системи богословської освіти: в духовних (конфесійних) навчальних закладах і у світських навчальних закладах. Це породжує дуалізм богословської освіти в Україні: богословська освіта присутня як у духовних навчальних закладах, так і у світських. Цей стан має бути подоланим системними зусиллями держави та православних Церков через:

- 1) остаточне законодавче визначення та закріплення статусу релігійної освіти в національній освітній системі України;

- 2) завершення процесу інтеграції духовних навчальних закладів у національну систему вищої освіти;

- 3) наближення богословської освіти до європейських принципів та стандартів освіти через взаємодію із світською системою вищої освіти, зокрема інкорпорацію спеціальності «богослов'я» в світські вищі навчальні заклади;

- 4) ґрунтовну модернізацію контенту православної вищої освіти у відповідності до соціальних викликів часу на базі соціального вчення православних Церков.

Визначені напрями можуть бути основою розробки комплексної стратегії реформування православної богословської освіти в Україні.

5. Компаративний аналіз конфесійних особливостей соціального вчення християнських Церков України довів, що всі сучасні християнські конфесії зацікавлені у розвитку власних соціальних концепцій, чітке формулювання яких сприяє адекватній ситуації політики Церков у секуляризованому постіндустріальному суспільстві. Об'єднуючим критерієм соціальних концепцій залишається їх морально-етична спрямованість, ґрунтована на Новому Завіті. Соціальне вчення українських православних Церков має теоцентричний, клерикальний характер, орієнтується на традиційні етнічні й духовні цінності. Проте це не зменшує його спрямованості на універсальність як відображення позиції Церкви до проблем суспільства, а суспільно-політична ситуація в країні, що призвела до національно-патріотичної мобілізації більшості православного населення держави, вимагає його перманентного оновлення та системного розвитку. Отже, повніша його інкорпорація в систему богословської освіти сприятиме моральному зростанню особистості священнослужителя і формуванню суспільно-громадянської позиції духовенства в умовах суспільних трансформацій і процесів подолання розколу в українському православ'ї.

6. Оскільки загальноєвропейським стандартом вищої освіти сьогодні є Болонські принципи, реформування православної богословської освіти та її інтеграція в національний та світовий освітній простір має будуватися саме на них, зокрема на компетентнісному підході до організації навчального процесу. На базі аналізу соціологічних даних, які отримав автор, визначено ключові компетентності випускника вищого духовного освітнього закладу, що запропоновано поділити за змістовним принципом на три взаємопов'язані групи: фахові богословські компетентності, морально-етичні компетентності, соціальні/громадянські компетентності. Повноцінна інкорпорація соціального вчення Церкви в систему богословської освіти гарантує гармонійне формування всіх цих компетентностей, оскільки саме соціальна доктрина Церкви є інтегруючим чинником, що об'єднує духовне виховання і розвиток особистості з сучасним рівнем богословських знань і свідомою громадянською позицією майбутнього священника.

7. Оскільки православна духовна освіта є християнською, а її ядром є формування християнської моральної свідомості на базі християнських цінностей, морально-етична компетентність є базовою компетентністю для майбутніх священнослужителів, формування якої пов'язане із моральним вихованням і розвитком особистості студента-богослова як головним завданням виховання і духовного становлення душпастиря.

8. Соціальна і громадянська діяльність священнослужителів регламентується не тільки морально-етичними основами православного християнства, але й положеннями соціального вчення Церкви, яке визначає позицію Церкви щодо взаємин «Церква – держава – суспільство». Показником сформованості соціальної і громадянської компетентності майбутніх православних священнослужителів виступає категорія «суспільно-громадянська позиція». Формування активної суспільно-громадянської позиції духовенства – це осмислений і свідомий процес прийняття поглядів Церкви на державу, політику, національне питання тощо, який вимагає глибокого вивчення й вміння аналізувати соціальне вчення, обґрунтовувати

його положення з позиції конфесійних позицій з опорою на Святе Письмо, праці святих Отців Церкви та її доктринальні документи. Ефективність процесу набуття соціальних і громадянських компетентностей корелюється зі ступенем опанування майбутніми священнослужителями соціальних доктрин своїх Церков і зі здатністю системи богословської освіти модернізуватися відповідно до «викликів часу».

9. На основі результатів авторського соціологічного дослідження виявлено наступні особливості ставлення студентів і експертів (викладачів духовних ВНЗ) до системи вищої богословської освіти. По-перше, в мотиваційній структурі свідомості студентів духовних ВНЗ переважають внутрішні і теоцентричні мотиви вступу в духовний навчальний заклад, що впливає на визначення в якості основного завдання богословської освіти – духовне і моральне виховання та зростання. Отже, основним завданням богословської освіти студенти й експерти вважають формування морально-етичної компетентності. Набуття богословських знань – більш значима компетентність для студентів, а формування суспільно-громадянської позиції священнослужителя – для експертів. Студенти й експерти позитивно налаштовані на інтеграцію духовної освіти в національну освітню систему України, зокрема впровадження у вищу православну богословську освіту принципів Болонського процесу і визнання державою дипломів і наукових ступенів, визначаючи їх як провідні фактори, що сприяють модернізації і реформуванню православної богословської освіти.

Основними чинниками підвищення ефективності навчально-виховного процесу в духовних ВНЗ за даними проведеного соціологічного опитування виявилися:

- 1) реформування і модернізація богословської освіти в контексті оновлення соціальної взаємодії православних Церков і суспільства;
- 2) інкорпорація богословської освіти в систему національної і європейської освіти;
- 3) демократизація навчально-виховного процесу;
- 4) посилення предметно-навчального аспекту богословської освіти.

10. Аналіз структури цінностей студентів духовних ВНЗ, пов'язаної зі сталою мотивацією подальшого церковного служіння, виявив, що особистісні цінності студентів православних ВНЗ схожі з їх ціннісним ідеалом екстрапольованого морально-етичного образу священника й пастиря, відображають архетипний образ послушника й священника, духівника, причому структура ціннісної свідомості обізнаних у соціальному вченні студентів найближча до уявлень про цінності священнослужителя. Морально-психологічний образ священнослужителя в груповій свідомості студентів духовних ВНЗ постає ціннісним ідеалом власної особистості, який складається як із власних ціннісних переконань, так і з загально християнських ціннісних уявлень про особистість священника, відповідно Святого Писання і вчення Отців Церкви. Структура ідеального морально-психологічного образу священнослужителя в груповій свідомості студентів представлена, зокрема: морально-етичними якостями, альтруїстичними якостями, інтелектуально-пізнавальними якостями, емоційно-вольовими якостями, якостями церковного служіння, комунікативними якостями. На семантичному рівні – це «чесний,

вихований, відповідальний, проявляє любов до людей, добрий, освічений, розсудливий, мудрий, смиренний, толерантний, віруючий, молитовний, щирий, комунікабельний».

11. Соціальне вчення безпосередньо впливає на формування соціальної/громадянської компетентності, оскільки воно забезпечує осмислення позиції кожної православної Церкви щодо глобальних проблем сучасності та найгостріших соціально-політичних питань українського суспільства, формує на їх основі системи норм соціальної взаємодії, які реалізуються в конкретних суспільних умовах. Виявлено прямий зв'язок інкорпорації соціального вчення в систему богословської освіти з процесом формування соціальної та громадянської компетентності студентів православних духовних ВНЗ, причому рівень знання студентами соціального вчення корелюється з більш визначеною суспільно-громадянською позицією майбутніх священнослужителів, яку вони асоціюють із соціальним служінням і соціально-харитативною роботою. Механізмами формування адекватної потребам часу суспільно-громадянської позиції духовенства є такі: демократизація навчально-виховного процесу в духовних ВНЗ; інкорпорація (впровадження як окремої обов'язкової дисципліни) соціального вчення в навчальні плани закладів вищої православної богословської освіти; посилення інформаційного компоненту навчально-виховного процесу; посилення соціального аспекту в богословській освіті (акцент на соціальне служіння, підготовка до практичної соціальної роботи).

12. Аналіз соціологічних даних виявив негативні явища та суттєві прогалини у світогляді майбутніх православних священнослужителів, які є наслідком ортодоксальної консервативності форм та змісту православної освіти в Україні, а також кризи духовності в українському суспільстві, розколу українського православ'я, впливу секулярного постмодерного середовища в контексті глобалізаційних процесів тощо. На індивідуальному рівні релігійної свідомості студентів православних ВНЗ це проявляється у формуванні фрагментарних уявлень про Бога, їх дифузності або заміщенні політеїстичними поглядами, прагненнями до містичних духовних практик, що відповідає таким постмодерністським характеристикам свідомості як епістемологічна невпевненість і постмодерністська чутливість, фрагментарність і радикальний плюралізм. Спостерігається «криза авторитетів», що виявляється у відмові від догматичного тлумачення Біблії і святоотцівського писання.

13. Основні напрями адаптації соціального вчення православних Церков України до «викликів часу» пов'язані із особливостями розвитку кожної з них у постмодерному і глобалізованому світі та необхідністю: пристосування до життя у поліконфесійному середовищі глобалізованого світу; вибору між необхідністю збереження своєї традиції, що може бути досягнуто або шляхом ізоляції, або шляхом модернізації, і потребою розвитку й осучаснення (православне аджорнаменто) богословського вчення, що вимагає виходу його поза межі ортодоксальності та ізольованості в реальність суспільного життя православного населення держави.

14. Найактуальнішими напрямками розвитку православної богословської освіти в Україні, які сприятимуть її ефективній модернізації, в контексті дисертаційної проблематики виявилися:

1) входження в національний освітній простір (остаточне законодавче визнання статусу духовної освіти в державі; запровадження в системі вищої духовної освіти болонських принципів та стандартів навчального процесу; визнання державою дипломів і наукових ступенів духовних ВНЗ; впровадження теологічної освіти в світських навчальних закладах);

2) підвищення ефективності освітньо-виховного процесу в духовних ВНЗ (пріоритет духовного виховання і розвитку майбутніх священнослужителів на традиційній православній основі; демократизація освітнього процесу в духовних ВНЗ; оптимізація предметного поля освітнього процесу);

3) впровадження компетентнісного підходу в систему православної богословської освіти (визначення системи ключових освітніх компетенцій у системі: компетентності в богословських знаннях; морально-етичної компетентності; соціальної/громадянської компетентності (суспільно-громадянської позиції)) як засіб підвищення рівня вітчизняної богословської освіти.

Системні дії православних Церков за означеними напрямками дозволять вивести богословську освіту в Україні на якісно вищий рівень, що відкриє їй можливість до активного входження в світову систему православної богословської освіти. Підвищення рівня богословської освіти дозволить готувати кадри молодих священнослужителів, здатних відповідати на складні питання суспільного життя в контексті соціального вчення Церкви, що підвищить її авторитет як дієвої сили українського громадянського суспільства.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Попович В. М. Взаємозв'язок соціального вчення Православної Церкви і богословської освіти: теоретичний і практичний аспекти: монографія / В. М. Попович. – Житомир : Видавець Євенок О. О., 2017. – 312 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Попович В. М. Розвиток системи православної богословської освіти в Україні : ретроспективний аналіз / В. М. Попович // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах / гол. ред. С. А. Квітка. – 2014. – №5 (109). – С. 6–12.

3. Попович В. М. Православна духовна (богословська) освіта в Україні : аналіз сучасних проблем / В. М. Попович // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІРУАН, 2014. – Випуск 82 (№ 3) – С. 335–338.

4. Попович В. М. Сучасна православна богословська освіта в Україні : проблеми модернізації і реформування / В. М. Попович // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – № 3 (15). – С. 145–151.

5. Попович В. М. Соціальне вчення християнства : порівняльний аналіз різних конфесій / В. М. Попович // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В.М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2015. – Випуск 93 (2). – С. 237–241.
6. Попович В. М. Компетентнісний підхід в православній богословській освіті в контексті її модернізації / В. М. Попович // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах / гол. ред. С. А. Квітка. – 2015. – № 4 (120). – С. 112–118.
7. Попович В. М. Ціннісні уявлення в груповій свідомості студентів вищих духовних навчальних закладів / В. М. Попович // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – № 1–2 (17–18). – С. 35–40.
8. Попович В. М. Мотиваційні фактори навчання в духовних ВНЗ системи богословської освіти Православної Церкви / В. М. Попович // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІРУАН, 2015. – Випуск 102 (№ 11) – С. 349–352.
9. Попович В. М. Соціальне вчення Православної Церкви як чинник формування суспільно-громадської позиції духовенства в контексті компетентнісного підходу в богословській освіті / В. М. Попович // Релігія та Соціум : Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – № 4 (20). – С. 52–59.
10. Попович В. М. Духовні цінності як основа морально-етичної компетентності священнослужителя (в контексті впровадження компетентнісного підходу в систему богословської освіти) / В. М. Попович // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка : науковий журнал – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – Випуск № 1 (82) – С. 121–127.
11. Попович В. М. Соціальне вчення православної церкви в системі богословської освіти / В. М. Попович // Актуальні проблеми філософії та соціології : науково-практичний журнал. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – Вип. 9. – С. 85–90.
12. Попович В. М. Аксиологічні уявлення в груповій свідомості студентів вищих духовних навчальних закладів / В. М. Попович // Практична філософія : український науковий журнал. – Київ, 2016. – № 2 (60). – С. 23–29.
13. Попович В. М. Тенденції і перспективи розвитку православної богословської освіти в Україні / В. М. Попович // Філософські обрії : Наук.-теорет. журн. – Вип. 37. – К. ; Полтава, 2017. – С. 144–156.
14. Попович В. М. Особливості сприйняття концепції церковно-державних відносин студентами духовних ВНЗ Православної Церкви / В. М. Попович // Актуальні проблеми філософії та соціології : науково-практичний журнал. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Вип. 16. – С. 97–101.
15. Попович В. М. Соціальне вчення Православної Церкви : історичне становлення думки / В. М. Попович // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб. наукових праць]. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – Випуск 37 (50). – С. 3–11.

16. Попович В. М. Національне питання в соціальному вченні Православної Церкви : аналіз сприйняття студентами духовних ВНЗ / В. М. Попович // Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії. – 2017. – Вип. 12. – С. 104–112.
17. Попович В. М. Соціальне служіння (соціальна робота) як складова системи богословської освіти : актуальні напрями / В. М. Попович // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – Вип. 38 (51). – С. 43–50.
18. Попович В. М. Соціальне служіння (соціальна робота) як складник соціального вчення православної церкви : актуальні напрями взаємодії церкви і держави / В. М. Попович // Актуальні проблеми філософії та соціології : науково-практичний журнал. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Вип. 19. – С. 74–77.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

19. Попович В. М. Концептуальне становлення соціального вчення і богословської освіти Православної Церкви в Київський період / В. М. Попович // Acta patristica : Vedecký recenzovaný akademický časopis / Šéfredaktor Pavol Kochan. – Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2014. – Ročník V. – Číslo 10/2014. – S. 41–53.
20. Popovych V. The development and concepts forming of the Orthodox Church social doctrine / V. Popovych // Acta patristica : Vedecký recenzovaný akademický časopis / Šéfredaktor Pavol Kochan. – Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2016. – Ročník IV. – Číslo 5/2016. – S. 27–36.
21. Popovych V. Optimization and educational process in higher educational institutions spiritual / V. Popovych // Innovative solutions in modern science. – 2017. – № 1 (10). – P. 131–141.
22. Попович В. М. Особливості адаптації соціального вчення Православної Церкви в умовах постмодерного і глобалізованого суспільства / В. М. Попович // Authority and Society (History, Theory, Practice). – Tbilisi : Open Diplomacy association, 2017. – P. 191–205.
23. Popovych V. Theological education system : comparative analysis of Ukraine and Europe / V. Popovych // Innovative solutions in modern science. – Dubai : TK Meganom, LTC, 2017. – № 6 (15). – P. 89–102.
24. Popovych V. Christian values' influence on students' from theological schools moral-ethical formation in Ukraine / V. Popovych // Evropský filozofický a historický diskurz. – Praha : BEROSTAV DRUZSTVO, 2017. – Svazek 3. 4 vydání. – P. 114–119.
25. Popovych V. Values of students from theological faculties in the system of theological education / V. Popovych // Modern Science (Moderní věda). – Praha : Česká republika, Nemoros, 2017. – № 6. – P. 66–73.
26. Popovych V. Socio-philosophical foundations of socialdoctrines of different denominations / V. Popovych // Acta patristica: Vedecký recenzovaný akademický

časopis / Šéfredaktor Pavol Kochan. – Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2018. – S. 91–102.

Статті і тези в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій:

27. Попович В. М. Соціальна робота в контексті становлення громадянського суспільства в Україні / В. М. Попович // Вісник Львівського університету: серія соціологічна / голов. ред. Н. Й. Черниш. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2013. – Випуск 7. – С. 106–115.
28. Попович В. М. Соціальна служба вищого навчального закладу як суб'єкт соціального служіння / В. М. Попович // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : Збірник наукових праць / гол. ред. Д. М. Ядранський. – Запоріжжя : КПУ, 2013. – Випуск 57. – С. 165–175.
29. Попович В. М. Релігієзнавча освіта в Україні: можливості формування толерантності міжрелігійних і міжконфесійних відносин / В. М. Попович // Всеукраїнська науково-практична конференція : «Толерантність міжконфесійних відносин як умова стабільного розвитку України» / гол. ред. А. М. Колодний: тези допов. – Запоріжжя : Державна інженерна академія, 2013. – С. 150–153.
30. Попович В. М. Християнська етика в історії України і сучасний діалог світоглядно-духовних ідентичностей // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Мелітополь, 2014. – С. 75–78.
31. Попович В. М. Становлення духовної освіти в Україні як системи: історичний екскурс / В. М. Попович // «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2014. – С. 61–65.
32. Попович В. М. Особливості періодизації розвитку православної богословської освіти в Україні / В. М. Попович // «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук». Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю : у 2-х частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 2. – С. 191–194.
33. Popovych V. Rešpektovanie ľudskej dôstojnosti a vybrané etické princípy v sociálnych službách / V. Popovych // „Zdravotnícke a sociálne problem Marginalizovaných skupín“. Vedecko-odbornú konferenciu s medzinárodnou účasťou. – Prešov, 2015. – S. 81–84.
34. Попович В. М. Духовні цінності в свідомості студентів ВНЗ / В. М. Попович // «Дні науки філософського факультету – 2015», Міжн. наук. конф. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. – Ч. 7. – С. 88–90.
35. Popovych V. Sociálne služby / V. Popovych // Zborník z prvej medzinárodnej vedeckej konferencie «Supervízne dni 2015». – Bratislava, 2015. – S. 133–141.
36. Popovych V. Students communication's features as a means effective training in divinity schools / V. Popovych // Proceedings of III nternational scientific conference “Humanities: new solutions”. – Kramatorsk, 2016. – P. 95–97.
37. Попович В. М. Богословська освіта в Україні, сучасність та можливий розвиток / В. М. Попович // Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні: Матеріали міжнародної конференції. – К. : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 67–70.

38. Попович В. М. Підвищення якості навчального процесу в духовних закладах освіти / В. М. Попович // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпро : НО «Відкрите суспільство», 2016. – С. 112–115.
39. Popovich V. Social and psychological factors of integration of students in theological schools / V. Popovych // Proceedings of III International scientific conference “Modern scientific achievements: experience exchange”. – Morrisville, Lulu Press., 2017. – P. 223–226.
40. Попович В. М. Духовна освіта як засіб у формуванні громадянсько-патріотичних цінностей особистості / В. М. Попович // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи». – Запоріжжя : ЗОІППО, 2017. – Випуск №1. – (27)/2017. – С. 97–100.
41. Попович В. М. Християнське осмислення прав людини / В. М. Попович // Людина, яка реформує та реформується. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 500-літтю Реформації [тези доповідей та виступів] / Відп. ред. Волобуєва С. В. – К. : НТУ, 2017. – С. 47–49.
42. Попович В. М. Значення морально-етичних цінностей в контексті компетентнісного підходу системи духовної освіти / В. М. Попович // Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції «Соціальні трансформації у кризовий період». – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 130–133.
43. Попович В. М. Еволюція концепції громадянського суспільства / В. М. Попович // Чинники розвитку соціальних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2017. – С. 10–13.
44. Попович В. М. Відповідальність та справедливість як категорії цінностей у формуванні громадянської особистості / В. М. Попович // Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених «Перші кроки в науку». – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 92–96.
45. Попович В. М. Духовна освіта як напрям національного розвитку української культури / В. М. Попович // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Національні культури в глобалізованому світі». – К. : КНУКІМ, 2017. – С. 299–301.
46. Попович В. М. Становлення богословської освіти в Україні: історичний аспект / В. М. Попович // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Другі академічні читання пам'яті Г.І. Волинки: «Філософія, наука і освіта». – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. – С. 241–245.
47. Попович В. М. Компетентнісний підхід в системі богословської освіти / В. М. Попович // XII Международная научно-практическая конференция «Религия и общество». – Могилев : «Могилевский государственный университет имени А. А. Кулешова», 2018. – С. 111–114.
48. Попович В. М. Соціальна робота в контексті вчення Православної Церкви / В. М. Попович // Суспільство і особистість у сучасному дискурсі: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол. : В. Л. Погребна, Н. В. Островська, І. Ю. Тонкіх та ін. – Дніпро : ЛПРА, 2018. – С. 514–516.

49. Попович В. М. Особливості богословської освіти закордоном та в Україні / В. М. Попович // «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. – С. 48–52.

АНОТАЦІЯ

Попович В. М. Взаємозв'язок соціального вчення православних Церков і богословської освіти в Україні: філософсько-релігієзнавчий аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2018.

У дисертаційній роботі здійснено комплексний аналіз системи православної богословської освіти в Україні, визначено її базові принципи та конкретні форми у контексті соціального вчення православних Церков як основи формування морально-етичних якостей, громадянської позиції та професійних компетентностей священнослужителів у пастирському, місіонерському та соціальному служінні. Проведено комплексне релігієзнавчо-філософське дослідження особливостей взаємозв'язку соціального вчення православних Церков та богословської освіти в Україні, який дозволив визначити чинники і механізми впливу соціальної доктрини православних церков на систему богословської освіти в Україні, зокрема на формування морально-етичної компетентності і суспільно-громадянської позиції православного духовенства. На основі аналізу корпусу соціальних доктрин православних Церков в Україні та достовірних емпіричних соціологічних даних доведено наявність принципового взаємозв'язку сучасного соціального вчення та православної богословської системи освіти й виховання в Україні: інкорпорація соціального вчення православних Церков у систему богословської освіти впливає на формування морально-етичної компетентності й суспільно-громадянської позиції православного духовенства через механізми демократизації освітньо-виховного процесу і посилення соціального аспекту в православній богословській освіті (соціальне служіння, практична соціальна робота тощо). Запропоновано авторську періодизацію розвитку православної богословської освіти за наступними критеріями: часовий період; основні соціально-політичні й історичні події та процеси в Україні; історичний аспект розвитку православ'я в Україні; інституційні форми православної богословської освіти (система духовної освіти); основні церковні та світські діячі в сфері становлення і розвитку системи богословської освіти в Україні; соціально-філософська основа богословської освіти (особливості формування соціального вчення, соціальної доктрини православних Церков). Вибудовано історичну хронологію розвитку соціального вчення православних Церков у взаємозв'язку із становленням системи богословської освіти. Виокремлено ключові освітні компетентності православного священнослужителя в сучасній вітчизняній православній богословській освіті. Обґрунтовано доцільність у контексті завдання модернізації, яке стоїть перед православною освітою в Україні в цілому, впровадження в систему православної богословської освіти компетентнісного підходу, що дозволяє подолати протиріччя між основними

завданнями церковної освіти: морально-етичним і духовним вихованням у православній традиції і набуттям сучасних богословських знань. На основі аналізу даних авторського соціологічного дослідження представлено структуру ціннісної і моральної свідомості студентів православних духовних вищих навчальних закладів, у якій виділено такі структурні компоненти: когнітивний, світоглядний, поведінковий, емоційний. З'ясовано особливості ставлення до богословської освіти в Україні студентів православних духовних ВНЗ та експертного середовища.

Ключові слова: цінність, соціальне вчення, богословська освіта, навчальний заклад, компетентність, соціальне служіння, Болонський процес.

АННОТАЦІЯ

Попович В. М. Взаимосвязь социального учения православных Церквей и богословского образования в Украине: философско-религиоведческий анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2018.

В диссертационной работе осуществлен комплексный анализ системы православного богословского образования в Украине, определены ее основные принципы и конкретные формы в контексте социального учения православных Церквей как основы формирования морально-этических качеств, гражданской позиции и профессиональных компетенций священнослужителей в пастырском, миссионерском и социальном служении. Проведено комплексное религиоведческо-философское исследование особенностей взаимосвязи социального учения православных Церквей и богословского образования в Украине, который позволил определить факторы и механизмы влияния социальной доктрины православных Церквей на систему богословского образования в Украине, в частности на формирование морально-этической компетентности и общественно-гражданской позиции православного духовенства. На основе анализа корпуса социальных доктрин православных Церквей в Украине и достоверных эмпирических социологических данных доказано наличие принципиальной взаимосвязи современного социального учения и православной богословской системы образования и воспитания в Украине: инкорпорация социального учения православных Церквей в систему богословского образования влияет на формирование морально-этической компетентности и общественно-гражданской позиции православного духовенства через механизмы демократизации образовательно-воспитательного процесса и усиление социального аспекта в православном богословском образовании (социальное служение, практическая социальная работа и т.д.).

Предложена авторская периодизация развития православного богословского образования по следующим критериям: временной период; основные социально-политические и исторические события и процессы в Украине; исторический аспект развития православия в Украине; институциональные формы православного

богословского образования (система духовного образования) основные церковные и светские деятели в сфере становления и развития системы богословского образования в Украине; социально-философская основа богословского образования (особенности формирования социального учения, социальной доктрины православных Церквей). Выстроена историческая хронология развития социального учения православных Церквей во взаимосвязи со становлением системы богословского образования. Выделены ключевые образовательные компетентности православного священнослужителя в современном отечественном православном богословском образовании. Обоснована целесообразность в контексте задачи модернизации, которая стоит перед православным образованием в Украине в целом, внедрение в систему православного богословского образования компетентностного подхода, позволяющего преодолеть противоречия между основными задачами церковного образования: морально-этическим и духовным воспитанием в православной традиции и приобретением современных богословских знаний. На основе анализа данных авторского социологического исследования представлена структура ценностного и нравственного сознания студентов православных духовных высших учебных заведений, в которой выделены следующие структурные компоненты: когнитивный, мировоззренческий, поведенческий, эмоциональный. Выявлены особенности отношения к богословскому образованию в Украине студентов православных духовных вузов и экспертной среды.

В исследовании автором выделены три основных направления развития православного богословского образования в Украине, которые способствуют ее модернизации: введение в систему высшего духовного образования принципов Болонского процесса, признание государством дипломов и ученых степеней духовных вузов, внедрение теологического образования в светских учебных заведениях; приоритет духовного воспитания и развития будущих священнослужителей на традиционной православной основе; демократизация образовательного процесса в духовных вузах и оптимизация предметного поля образовательного процесса; определение системы ключевых образовательных компетенций в системе: компетентности в богословских знаниях; морально-этической компетентности; социальной/гражданской компетентности.

Ключевые слова: ценность, социальное учение, богословское образование, учебное заведение, компетентность, социальное служение, Болонский процесс.

V. Popovych. The interrelation of Orthodox Churches' social doctrine and the theological education's in Ukraine: philosophical and religious studies. – Manuscript.

Thesis for doctor of philosophy degree in specialty 09.00.11 – Religious Studies. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

The dissertation carried out the Orthodox theological education system's in Ukraine comprehensive analysis, identified its basic principles and specific forms in the Orthodox Churches' social teachings context as the basis for the moral and ethical qualities' formation, clergy's citizenship and professional competencies in pastoral, missionary and social service. A complex religious-philosophical study of the relationship between the

Orthodox churches' social teachings and theological education's in Ukraine is conducted, which allowed to determine the Orthodox Churches' social doctrine's factors and mechanisms of the influence on the theological education's system in Ukraine, in particular on the Orthodox the clergy's moral and ethical competence formation and social and civil position. Based on the Orthodox Churches' social doctrines corpus' analysis of Ukraine and reliable empirical sociological data, a fundamental relationship's existence between the modern social doctrine and the Orthodox theological education and upbringing system in Ukraine is proved: the Orthodox Churches' social teachings' incorporation into the theological education system influences the Orthodox clergy's moral and ethical competence and social and civil position 's formation through the educational process' democratization mechanisms and strengthen the social aspect in the Orthodox theological education (social service, the practical social work, etc.)

Proposed by the author the Orthodox theological education development periodization on the following criteria: the time period; the main socio-political and historical events and processes in Ukraine; Orthodoxy in Ukraine development's historical aspect; the Orthodox theological education's institutional forms (the theological education system), the main church and secular figures in theological education system's in Ukraine formation and development sphere; theological education's socio-philosophical basis (especially the social study formation, the Orthodox Churches' social doctrine). The Orthodox Churches' social teaching's historical chronology development was built in conjunction with the theological education system's establishment. The Orthodox priest's key educational competencies in modern native Orthodox theological education are highlighted. The expediency is justified in the modernization task context facing the Orthodox education in Ukraine as a whole, competence approach introduction into the Orthodox theological education system, which allows to overcome the contradictions between the church education main tasks: the moral, ethical and spiritual education in the Orthodox tradition and the acquisition of modern theological knowledge. Based on the author's sociological research data analysis, students' from Orthodox theological educational institutions the value and moral consciousness' structure are presented, in which the following structural components are highlighted: cognitive, ideological, behavioral, emotional. The attitudes' features towards theological education in Ukraine for students from Orthodox theological high schools and the expert's sphere have been clarified.

Keywords: value, social studies, theological education, educational institution, competence, social service, the Bologna process.